

Asya Studies

Akademik Sosyal Araştırmalar / Academic Social Studies

Year: 9, Number: 31, p. 145-156, Spring 2025

Туркия Түркчөсүндө Грамерлешүү Алкагындагы Мүчөгө Айлануу Термини Боюнча Изилдөө Жана Мисалдар *Research and Examples of the Term "Affiliation", within the Scope of Grammaticalization in Turkish*

ISSN: 2602-2877 / E-ISSN: 2602-263X

Araştırma Makalesi
Research Article

Makale Geliş Tarihi
Article Arrival Date
18/11/2024

Makale Kabul Tarihi
Article Accepted Date
10/02/2025

Makale Yayın Tarihi
Article Publication Date
25/03/2025

Asya Studies

Doktora Yusuf Gündüz
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Türkoloji ABD
yusuf.gunduz@manas.edu.kg
ORCID: 0000-0002-0039-6653

Мазмун

Ишибизде Туркия түркчөсүндө мүчөгө айлануу боюнча терминдин аталыштары, түрлөрү, мүчөгө айлануу процесси жана сөздөн чыккан мүчөлөр тууралуу маалыматтар берилген. Грамерлешүү - активдүү колдонулган тилдик бирдиктердин (сөздөрдүн) бара бара түпкү маанисинин солгундашы менен мүчө катары колдонула баштаганы болуп эсептелет. Бул боюнча сөздөрдүн куранды жана уланды мүчөгө айлангандары мурунку изилдөөлөрдүн негизинде берилген. Сөздөрдүн мүчөгө айлануусу көбүнчө этимологиялык маанайда болуп, белгилүү тепкичтерди талап кылат. Булар грамерлешүү процесси деп аталат. Кээ бир сөздөр мүчөгө айлануу процессин бүтүрүп, уланды жана куранды мүчө катары тилде колдонулса, кээ бир сөздөр толук мүчөгө айлана элек болуп, айлануу процесси баштаган болуп эсептелет. Алардын курамына кызматчы сөзгө айлануу, жардамчы этиш болуу сыяктуу терминдер кирет. Түркология тармагында жаңы багыт катары эсептелген бул тема боюнча, тарыхый аспектиде алсак, Махмуд Кашгари алгачкы маалыматты берген. Кийин батыштык окумуштуулардын биринчи жолу 1912-жылы термин катары колго алуусу менен билим дүйнөсүнө пайда болгон. Акыркы жылдарда түрк окумуштуулар тарабынан да изилдене баштаган. Грамерлешүү жана мүчөгө айлануу терминин алкагында Туркия түркчөсүндө ушул процессти аяктап уланды жана куранды мүчөлөргө айланган эш, ол-, ок/өк, эт//ат-, са-, бен, сен, ол, биз, сыз/сиз, олар, билен, эр-, тур-, ёры-, кил, аш сөздөрүнөн чыккан отуздан ашык мүчө боюнча маалымат берилген. Изилдөөдөгү негизги максатыбыз - бул терминди таанытуу, түрлөрүн байкоо болуп эсептелет. Макалa аркылуу кыргыз тили боюнча түркология багыты үчүн практикалык пайда күтүлүүдө.

Ачкыч Сөздөр: Туркия түркчөсү, грамерлешүү, грамерлешүү процесси, уланды мүчө, куранды мүчө

Abstract

In our study: Information is given about the term grammaticalization in Turkish, types of grammaticalization, the process of grammaticalization and word-based grammaticalization. Grammaticalization is the gradual weakening of the meaning of actively used language units (words) and their use as suffixes. Research has been conducted on the basis of words that have transformed into derivational and inflectional suffixes, based on previous studies. Grammaticalization of words is a language event that requires certain processes, mostly of an etymological nature. This is called the grammaticalization process of words. Some words have completed the grammaticalization process and are used as derivational and inflectional suffixes. Some words have not completed the grammaticalization process, within the scope of affiliation. Auxiliary verbs, prepositions and conjunctions can be given as examples. Mahmut Kaşgari gave the first examples about this subject, which is a new field in the field of Turkology. Later, it was first used as a term in Western linguistics in 1912. In recent years, it has also started to be researched by Turkish scientists. Within the scope of grammaticalization term, The words that have completed this process in Turkish in Turkey and are used as derivational affix and inflectional affix are as follows: eş, ol-, ok//ök, et//at-, sa-, ben, sen, ol, biz, siz/siz, olar, bilen, er-, tur-, yori-, kil, aş. Our main purpose in the study is to introduce this term, understand its types and obtain practical benefits for the field of Kyrgyz language turkology with this study.

Keywords: Turkish, Grammaticalization, Process of Grammaticalization, Inflectional Suffixes, Derivational Affix

Atf Bilgisi / Citation Information

Gündüz, Y. (2025). Туркия түркчөсүндө грамерлешүү алкагындагы мүчөгө айлануу термини боюнча изилдөө жана мисалдар. *Asya Studies*, 9(31), 145-156.
<https://doi.org/10.31455/asya.1587336>

КИРИШҮҮ

Грамерлешүү (grammaticalization) терминин биринчи жолу 1912-жылы *француз тил илими окумуштуусу Антуан Мейе* (1866-1936) колдонгон жана тилде аналогиялык жаңылануудан башка бир процесстин да бар экенин, анын *эркин сөздүн* (mot autonome) граматикалык мүчөгө айланганын; аналогия жаңы формалар чыгарганда граматикалык системаны өзгөртпөйт, ал эми *грамерлешүү* жаңы граматикалык формалар, мурун болбогон жаңы категориялар өндүргөнүн жана бүт системаны өзгөрткөнүн белгилейт (Joseph, 2023). Андан мурун 19-кылымда *Бопп*, *Гумболд* жана *Габеленц* сыяктуу тилчилер бул боюнча сөз кылып, мисалдар келтиришкен. Бирок термин катары билим дүйнөсүнө кирүүсү *Мейе* аркылуу ишке ашкан (Tamir & Ergilasun, 2020: 38). *Эржиласун*, бул термин жок кезде *Махмуд Кашгаринин* +*са* жана +*ер* мүчөлөрүнүн *са-* жана *эр-* этишинен келип чыккандыгын белгилегенин айтып, бул маселе боюнча *Кашгаринин* биринчилерден болуп мисал бергенин айтат (Tamir, Ergilasun, 2020: 39).

Антуан Мейеден (1866-1936) күнүбүзгө чейин көптөгөн изилдөөчү термин боюнча аныктама берип, терминди түрдүү аспектиде колго алып, өндүрүшкөн: **Ёжи Курилович** (1965) “The Evolution of Grammatical Categories” аттуу макаласында *бир сөздүн лексикалык мейкинден граматикалык деңгээлге же азыраак граматикалык деңгээлден дагы көбүрөөк граматикалык деңгээлге жетүүсү менен ишке ашканын жана куранды мүчөнүн уланды мүчөгө айлануусун буга далил экенин айткан* (Çetin, 2016: 32).

Карлтон Т. Ходж “The linguistic cycle” (1970) тилдин тепкичтерин экиге бөлүп тилдин алгачкы тепкичинде синтаксис өйдө, морфология төмөн болсо, кийинки тепкичте, текерисинче, морфология өйдө, синтаксис төмөн орун ээлерин айткан. Жана, *бүгүнкү адамдын морфологиясы мурункунун синтаксиси* болгон деп, пикирин айткан (Çan, 2016: 19).

Талми Гивон On Understanding Grammar (1979) аттуу изилдөөсүндө грамерлешүү боюнча, *сүйлөмдөн баштап синтаксиске карай өнүгүү* деп, аныктама берген. *Ходж* сыяктуу ал дагы, *бүгүнкүнүн морфологиясы мурункунун синтаксиси* деп айткан (Göktürk, 2022: 6). Грамерлешүүнүн бир өңчөй процесс экенин жана семантикалык жана фонологиялык жоготуулар натыйжасында пайда боло аларын айткан (Aygümüş, 2023: 9).

Бернд Гейне жана **Мехтильд Рех** Африкадагы тилдерди изилдөөгө алып (1984), мүчөгө айланууну – *тилдеги сөздөрдүн семантикалык жактан башаламандык, прагматикалык маани, синтаксистик эркиндик жана фонологиялык жоготууга учураган эволюциясы* деп, аныктама берген (Göktürk, 2022: 6).

Эйприл Мэри Скотт Макмахон грамерлешүү – *чоң лексикологиялык категорияда орун алган зат атооч жана этиштердин кичи граматикалык категорияда орун алган байламта, чакчыл, жардамчы этиш жана мүчөлөргө айлануусу* деп, чечмелеген (Baran: 2023: 4).

Элис Харрис грамерлешүүнүн эки башка аныктамасы бар экенин айтып, (1) *грамматиканын курамына кирүү, бир бөлүгү болуу же функциясы өзгөрүү*, (2) *сөздүн сөз айкашына, сөз айкашынын мүчөгө, мүчөнүн болсо, бөлөк морфеманын аныкталгыс мүчөсүнө айланган процесс* деп, аныктама берген (Çubukçuoğlu, 2019: 7).

Джордж Л. Кэмпбелл грамерлешүү термини – өзү ээ болгон күчтү чечмелей албайт, кызык жана реалдуу эмес факты деп, баа берген (Çubukçuoğlu, 2019: 8).

Бернд Гейне жана **Таня Кутева**, грамерлешүү боюнча – сөздүк бирдиктеринен грамматикалык бирдикке жана грамматикалык бирдиктерден дагы да терең грамматикалык бирдикке карай өнүгүү деп, аныктама беришкен (Çubukçuoğlu, 2019: 9).

Пол Дж. Хонпер жана **Элизабет Клосс Трауготт** грамерлешүү терминини эки башка аныктама менен түшүндүрүшөт: (1) грамерлешүү – тилдик кубулуштарды изилдеген курчоочу изилдөө тармагы болуп, тил илиминдеги грамматика, синтаксис, фонология сыяктуу терминдерге окшобостон, ошол дисциплиналардагы кубулуш-обектилердин эң жогору даражадагы термини болуп эсептелет. Тил илимдик өзгөрүүлөрдүн изилдөөсү менен алек болот. (2) грамерлешүү – өз алдынча тилдик кубулуш болуп, белгилүү тилдик бирдиктердин мезгилдин өтүшү менен андан ары грамматикалык маңызга айлана баштаган тепкичтери менен алектенет (Can, 2016: 31). Жалпы жана мечик деп, эки багытта аныктама беришкен. Ушул аныктама – термин көтөргөн жүктү жеңилдетүү максатын көздөгөн деп айтууга болот.

Демиржи, тилдердеги кээ бир сөздөрдүн жогору даражада өз маанисинен ажырап, структуралык жактан фосилдешип, калыптануусу жана тилде семантикалык милдетинен да грамматикалык милдети басымдуулук кылуусу *Dilbilgiselleşme* “грамерлешүү” деп аталат (Demirci, 2008: 133) деген аныктамасын берген. Грамерлешүү кубулушу эң аз аракет мыйзамынын тилдеги натыйжасы болуп эсептелет (Karaca, 2021: 325).

Сагынбаева изилдөөсүндө кыргыз жана түрк тилдеринин мисалында мүчөгө айлануу кубулушун изилдеп, аны сөздөрдүн эволюциясы катары баалаган. Жана мүчөлөрдүн пайда болуусунда бир гана сөздөрдүн мүчөгө айлануусу себеп эместигин; башка ыкмалар дагы бар экенин жана сөздөрдүн мүчөгө айлануусуна көбүнчө *фузия* кубулушу таасир эткенин белгилейт (2022: 89-96).

Чубукчуогулу магистрдик диссертациясында грамерлешүү термини боюнча изилдөө жүргүзүп, мындай аныктама берген: грамерлешүү – *байланыш керектөөсүнөн пайда болгон сүйлөмгө тил илим жана когнитивдик негиздүү түрткүлөр себептүү, грамматикалык функциясы жок тилдик бирдиктин: маанилик солгундоо (desemanticization), контексттин жалпылоо (contextgeneralization), декатегоризация (deategorialization), эритме (erosion) сыяктуу субпроцесстер натыйжасында грамматикалык функцияга ээ боло баштаганы же өнүмсүз грамматикалык функциясынын өнүмдүү грамматикалык функцияга жогорулашы болуп эсептелет* (2019: 95).

Жогоруда берилген аныктамалар боюнча, *грамерлешүү* термини толук калыбына келе элек болуп, термин боюнча карама каршы пикирлер айтылганын; терминдин чегин аныктала электигин; терминге оор маанилик жүк берилгенин көрүүгө мүмкүн.

Жөнөкөйлөштүрүп айтканда, *грамерлешүүнүн эң негизги мааниси - тилдик каражаттын өз учурундагы грамматикалык жана семантикалык маанисинин өйдө, ылдый же туурасынан жылуусу менен жаңы орунга ээ болуу кыймылы* болуп эсептелет.

Түрк тилинде *грамерлешүү* термини толук изилденип бүткөн тема болбогонуна байланыштуу бир нече термин ушул мааниде колдонулат. Булар:

- *Dilbilgiselleşme* “грамерлешүү” (Güzel, 2020: 281; Demirci, 2008: 131),
- *Gramerleşme* “грамерлешүү” (Gökçe, 2010: 84),
- *Ekleşme//Gramerleşme* “мүчөгө айлануу//грамерлешүү” (Temiz, 2024: 241 - 256).

Бул терминдин же тилдик кубулуштун карама каршы аталышы *sözcükleşme* “сөзгө айлануу” деп аталат (Keskin, 2019: 773).

Грамерлешүү > Мүчөгө айлануу процесси

Леманн, Хоннер жана *Трауготт*, *Мүчөгө айлануу* процессинин төмөндөгүдөй үч тепкичтен турганын айтышат:

- 1- маани жактан солгундоо;
- 2- категория/түркүм өзгөрүү;
- 3-фонетикалык дизенформация (Tamir ve Ercilasun, 2020: 39).

Гөкче, Гивондун мүчөгө айлануудагы граматикал процессти - айлануучу толкундар катары түшүндүргөнүн айтып төмөнкүчө берет:

Сүйлөм (discourse) → синтакс → морфология → морфо-фонема → нөл морфема (Gökçe, 2006: 87).

Холгер Диссель болсо, сөздөрдүн мүчөгө айлануусунун кээ бир ченемдери бар экенин айтат. Сөздөрдүн мүчөгө айлануусу – сырткы дүйнөдөгү угуучуну багыттоо үчүн колдонулган сырткы көрсөтүүчүлөрдөн белгилүү сөз тутумдук маанилерге кызмат кылган үзгүлтүксүз процесс. Бул процесс ишке ашкан учурда граматикалык сутруктурада кээ бир өзгөрүүлөр пайда болот. Бул өзгөрүүлөр төмөндөгүдөй:

Маанилик өзгөрүүлөр

Көрсөтүүчүлөрдөн өнүккөн граматикалык компоненттер сырткы дүйнөдөгү заттарга карай угуучунун көңүлүн буруу үчүн колдонулат.

Булардын салыштырылуусу белгилүү жер жана байланыш менен ишке ашырылбайт.

Сөз тутумундагы өзгөрүүлөр

Алардын пайда болуусу көбүнчө белгилүү сөз тутумдук алкак менен чектетилген.

Алардын тез тез белгилүү бир сөз тутумдук калып пайда кылуусу зарыл болот.

Морфологиялык өзгөрүүлөр

Алар көбүнчө байланыш борборуна алыс же байланыш борборуна даагы азыраак жакын болгон форма менен чектелүү болушат.

Уландылык касиеттерин жоготуштары мүмкүн болот.

Фонологиялык өзгөрүүлөр

Алар белгилүү фонетикалык кичирейүү процессине кабылган болуштары мүмкүн.

Башка эркин формалар менен ширешип калыштары мүмкүн (Gökçe, 2006: 91-92).

Түркчөдө мүчө булактары жана мүчөгө айлануу түрлөрү

Түрк тилинде жаңы мүчөлөрдүн булактары боюнча төртөө айтылат. Алар төмөндөгүдөй (İlhan, 2009: 1536-1537):

Кээ бир мүчөлөр сөздөрдүн *мүчөгө айлануусунан* чыгат. Түркчөдө мүчөгө айланган сөздөр; ат атооч, кызматчы сөздөр, жардамчы этиштер. –*дур, сен < -сХн* ж.б.

Бир мүчөнүн ар кандай фонетикалык өзгөрүүлөр менен башка бир мүчөдөй жандуулугун улантуусу. –*га / +ка < +а / +е* ж.б.

Кээ бир мүчөлөр эки мүчөнүн биргелешүүсүнөн келип чыгат. –*мАдАн* ж.б.

Кээ бир жаңы мүчөлөрдүн пайда болуусу байыркы түркчөдөн бери бар мүчөлөрдүн түркчөнүн кээ бир сөздөрү менен ширешүүсүнөн келип чыгат. –*мач, +лейин* ж.б.

Жогорудагы булактардан *1 жана 4 сөздөрдүн мүчөгө айлануусуна кирет*. Ал эми мүчөгө айланган сөздөрдүн түрлөрү боюнча төмөнкүдөй классификация жасалган (İlhan, 2019: 153-159):

Атоочтон мүчөгө айлангандар;

Кызматчы сөз/байламтадан мүчөгө айлангандар;

Жардамчы этиштен мүчөгө айлангандар;

Жактама ат атоочтордон мүчөгө айлангандар.

Мындан сырткары бул тема боюнча *кызматчы сөзгө айлануу, жардамчы этиш болуу жана мүчөгө айланып кетүү* деген темачалар *gramatikleşme // dilbilgiselleşme* термини менен кээде катарлаш аталат. Биз болсо *мүчөгө айлануу* –деп сөздүн толук мүчөгө айланып кетүүсүн түшүнүшүбүз керек деген ойдобуз. Ал эми калгандары мүчөгө айлануу процесси жүргөн топ болуп калат да баары тең *грамерлешүүнүн* астында жайгашат. Башкача айтканда, бир сөз толук же кээ бир көрүнүштөрдө мүчөгө айланган бойдон колдонулса ал – мүчөгө айлануу болуп эсептелет. *Жардамчы этишке айлануу же кызматчы сөзгө айлануу* же болбосо *мүчөгө айлана элек көрүнүштөрдү* – мүчөгө айлануу процесси жүргөндөр деп эсептейбиз. Бул топтун ичинен кайсысы кийин мүчөгө айланаары белгисиз. Бул терминдердин *грамерлешүүнүн* астында жайгашуусун белгилеген изилдөөлөр да бар. Мисалы түркмөн тилиндеги *-соң* чакчыл мүчөсүнүн *мүчөгө айлануусун* изилдеген *Салан*, мындай эскертүү берген:

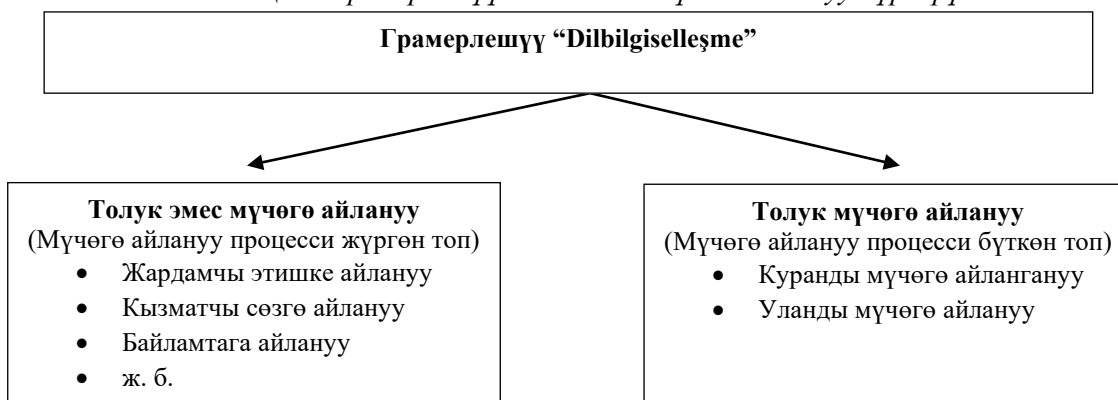
“Gramerleşme / dilbilgiselleşme terimiyle, çalışmamızda gramerleşme örneklerinden biri olan ekleşmeyi ifade ediyoruz. Ancak gramerleşme olayı, sadece ekleşmeden ibaret değildir. Bunun yanı sıra edatlaşmanın da bir gramerleşme olduğunu belirtelim” (2014: 98): Грамерлешүү термини деп, ишибизде грамерлешүүнүн бир түрү болгон мүчөгө айланууну түшүндүрөбүз. Бирок грамерлешүү бир гана мүчөгө айлануудан турбайт.

Ошол менен бирге жандоочко айлануу да грамерлешүүнүн бир түрү экенин айтыш керекпиз.

Бул эскертүү аркылуу *грамерлешүү* жана *мүчөгө айлануу* терминдерин бирдей мааниде түшүнүү коркунучу бар экенин байкаса болот.

Мындан башка, бөлөк жазылган жардамчы этиш же болбосо, кызматчы сөздөр¹ мүчө деп эсептелеби? деген суроо пайда болот. Бул суроонун жообу албетте орфографиялык эрежелер менен да каралыш керек. Бул башка изилдөөдө жооп берилчү суроо деп, негизги темага кайрылсак, биз ишибизде сөздүн мүчөгө айлануусу боюнча гана; 1- куранды мүчөгө айлангандар, 2- уланды мүчөгө айлангандар деп эки темачада *мүчөгө айлануу мисалдарын* берүүнү туура деп эсептедик. Буга ылайык таблица 1 түзүлгөн.

Таблица 1: Грамерлешүү Алкагында Мүчөгө Айлануу Түрлөрү

ТУРКИЯ ТҮРКЧӨСҮНДӨ СӨЗДӨРДҮН МҮЧӨГӨ АЙЛАНУУСУ БОЮНЧА МИСАЛДАР

I- Куранды мүчөлөр

Эш сөзүнүн мүчөгө айлануусу: -ДАш куранды мүчөсү –ДА жатыш жөндөмөсү менен эш сөзүнүн ширешинен келип чыккан. Карында+эш > карындаш > кардаш > кардеш; аркада + эш> аркадаш ж.б. (Gökçe, 2010: 101).

Ол- этишинин мүчөгө айлануусу: ол- этиши туркия түркчөсүндө бар болуу мааниси менен колдонулат. Ошону менен бирге, –Ал, -л атоочтон этиш жасоочу мүчө катарында да колдонулат (Alibekiroğlu, 2015: 203). Karaltı “каралты” < кара-л-ты (кара ол- > карал); incel- “ичкерүү” (инже ол- > инжел-) ж.б. (Türk, 2014: 188-189). Шекер, бол- этишин изилдеген макаласында -Ыл туюк мамиле жасоочу мүчөнү бол- этишинен келип чыкканын божомолдойт, б(ол)- > -Ыл (2023: 122).

Ок/ок сөзүнүн мүчөгө айлануусу: -ДЫк, -ДУк куранды мүчөсүнүн кызматчы сөздөн келип чыкканын *Илхан – Шинаси Текиндин*; тохарча *ма те / ма ти* “жок болсо, - беген сайын” менен *ок* сөзүнүн ширешүүсү аркылуу алгач *ма ти ок* > *мадук*

¹ Мисалы туркия түркчөсүндө дек//дегин кызматчы сөз катары колдонулат. Ал эми, кыргыз тилинде мүчөгө айлануу процесси бүткөн абалы –дай / -дей бар. Ошон үчүн дек жана дегин мүчөгө айланган деп эсептелбейт.

формасынын, кийин –манын бөлүнүп терс форманы берүүсү менен –дук мүчөсү пайда болгон деген түшүндүрмөсүн берет (İlhan, 2019: 154). Мундан башка, *Коркмаз –арак, -эрек* < *-ар ‘кенен чактык атоочтук’ + ок ‘кызматчы сөз’ / *-эр ‘кенен чактык атоочтук’ + өк ‘кызматчы сөз’ деп чечмелеген (Yetkin, 2005: 262).

Эт//Ат- жардамчы этишинин мүчөгө айлануусу: кээ бир сөздөрдөгү бул этиш этиштик касиетинен ажырап, мүчөдөй мааниге ээ болгон. *Gözet* “көзөт”, *yaşat* “жашат”, *ilet* “жеткир” ж.б (İlhan, 2019: 160).

Са- этишинин мүчөгө айлануусу: *Йеткин, Бангдын* пикири боюнча –сА, –сАр мүчөлөрүнүн да бул этиштен келип чыкканын белгилейт: *a sa-p* > –сар, –ы са-р > –сар (Yetkin, 2005: 283).

II- Уланды мүчөлөр

Жактама ат атоочтордун жак мүчөлөрдүн толук эмес түрүнө жана жактама ат атооч мүчөгө айлануусу: Байыркы түркчөдө этиштерде колдонулган –мен, –бен, –сен, –ол; –биз, –сиз, –сизлер, –лар / –лер < –олар, жактама ат атоочтордон келип чыккан (Korkmaz, 1995: 111-112). Байыркы түркчөдө *өлтөчи сен, келей мен, барур ол* формасындагы мүчөгө айлана элек формалар менен бирге *теңриде болмыш, олуртум* формасындагы мүчөгө айлануусу да колдонулган. Бул доордо *келтечи сен* менен *келтечимиз* сыяктуу колдонуулар мүчөгө айлануу процессинин бүтө электигин көрсөтүүсү жагынан маанилүү болуп эсептелет. Ушул сыяктуу колдонуу түрлөрү Караханий жана Хarezм доорунда да кездешет: *айтур мен, калур ол, билмезлер* ж.б. Жактама ат атоочтордун мүчөгө айлануусу боюнча төмөндөгүдөй түшүндүрмө берилет (Gökçe, 2010: 92-94):

бен > *мен* > *мин* (байыркы түркчө); *бен* > –вам/-вем > –ям/-йем, –йым/-йим > –ым/-им (анадолу түркчөсү);

сен > –сын / –син (байыркы түркчө > анадолу түркчөсү);

ол > Ø (анадолу түркчөсү > осмон тили);

биз > *миз* (байыркы түркчө); *биз* > –вуз/-вүз > –йүз/-йүз > –уз/-үз > –ыз/-из (анадолу түркчөсү > осмон тили);

сыз/сиз > –сыңыз, –сиңиз > –сын, –син (анадолу түркчөсү > осмон тили);

олар < –лар / –лер (анадолу түркчөсү > осмон тили).

Билен кызматчы сөзүнүн мүчөгө айлануусу: байыркы түркчөдөгү бул сөз туркия түркчөсүндө *билен* > *илен* > –лан, –лен > –ла, –ле формасында мүчөгө айланган (İlhan, 2019: 153).

Эр- этишинин мүчөгө айлануусу: байыркы түркчөдөгү эр- этиши биринчи жана экинчи жактын *bildirme* “баяндоочтук” мүчөлөрүнө айланган: *эр-үр бен* > –им; *эр-үр сен* > –син; *эр-үр биз* > –из; *эр-үр сиз* > –син-из (Gökçe, 2010: 98). Туркия түркчөсүндө эр- этиши – мундан башка, *эр-мек* > *и-мек* ~ Ø формасында татаал чактуу этиштерди түзүүнү (*gelmişim* “келген элем” ж.б.) жана атооч сөздөрдү баяндооч кылууну (*adamdı* “адам эле”) шарттайт (Gökçe, 2010: 99).

Тур- этишинин мүчөгө айлануусу: байыркы түркчөдөгү *тур-* этиши үчүнчү жактын *bildirme* (баяндоочтук мүчө) мүчөлөрүнө айланган: *тур-ур* > *дур-ур* > *-дур*; *тур-ур-лар* > *дур-ур-лар* > *-дурлер* (Gökçe, 2010: 98).

Ёры- этишинин мүчөгө айлануусу: учур чакта колдонулган *-ёр* байыркы түркчөдөгү *ёры-*, *ёр-* этишинен келип чыккан. Бул этиштин түпкү мааниси болгон *баруу* унутулуп, толук мүчөгө айланган (Dilâçar, 1989: 97).

Ок/ок кызматчы сөзүнүн мүчөгө айлануусу: *-АжАк* келер чактын мүчөсү боюнча, келер чактын негизги мүчөсү *-а*, бирок, мааниси солгундаган үчүн *-чак* деген жаңы мүчө менен ширешкен *-ачак* (а+чак) формасы пайда болгон. Ал эми *-чак*: < *ча – ок* тон чыккан. Ошондо *-АжАк* < *а+чак*; *-чак*: < *ча – ок* формасында өнүккөн (Kormaz, 1995: 197).

Кил сөзүнүн мүчөгө айлануусу: изилдөөчүлөр *+гил* мүчөсүнүн чувашча *үй-бүлө* маанисиндеги бул сөз менен тиешелүү экенин айтышкан (İlhan, 2019: 157).

Са- этишинин мүчөгө айлануусу: изилдөөчүлөр (Кузнецов) *-лар* мүчөсүнүн *дайым*, *бүтүн*, *урмат кылуу* маанисиндеги *са-* этишинен келип чыккан *саю* чакчылынынан пайда болгонун айтышат: *са-* > *са-й-у* > *сайы* > *-сары* > *-лары* > *-лар* формасын *йер саю* “жерден жерге” маанисиндеги сөз айкашы менен далилдөөгө аракеттешкен: *йер* (же *йир*) *саю* > *йер сайы* > *йер-сары* > *йер-лары* > *йер-лери* > *йер-лер* (İlhan, 2019: 158).

Аш сөзүнүн мүчөгө айлануусу: *-мач* мүчөсү тамак-аш аттары жасаган мүчө болуп *аш* сөзүнүн мүчөгө айлануусу менен пайда болгон: *doğramaş* “туурама аш” < *doğramaş* < *doğrama aş* (Ercilasun, 2012: 83-84). Бул мүчө сыяктуу эле *-лач* мүчөсү дагы *аш* сөзүнөн түптөлгөн деп айтылат: *Sütlaç* < *sütlü aş* (-лу + аш > -лач) (İlhan, 2019: 158).

ТАЛКУУ ЖАНА ЖЫЙЫНТЫК

Бул теманын курамына кирген мисалдарды биринчилерден болуп, *Кашкари* берген. Азыры күндө изилдөөлөрдүн кызуу мезгили болуп, бул боюнча толук жыйынтыктарга жетиле элек.

Термин боюнча бир сөз толук же кээ бир көрүнүштөрдө мүчөгө айланган бойдон колдонулса ал – *мүчөгө айлануу* болуп эсептелет. *Жардамчы этишке айлануу* же *кызматчы сөзгө айлануу* же болбосо мүчөгө айлана элек көрүнүштөрдү *мүчөгө айлануу процесси жүргөндөр* деп бөлүү туурараак деп эсептейбиз. Себеби, кээ бир изилдөөлөрдө *мүчөгө айлануу*, *грамерлешүү* маанисинде колдонулган. Даагы бир себеп, ар бир *грамерлешүү* кыймылы аягында мүчөгө айланууга тийиш деген негиз жок.

Хоппер жана *Трауготт* берген аныктамадагы сыяктуу *грамерлешүү – тил илими тармагындагы жалпы кыймылдардын эң жалпы аталышы*. Мисалы, зат атоочтордун сын атоочко айлануусу, этиштердин жардамчы этиш болуусу, мүчөлөрдүн сөзгө

айлануусу, *vardı* “бар эле” этишинин жандооч катары колдонулуусу² грамерлешүүнүн астындагы көрүнүштөр. Башкача айтканда, тилдин табигый өнүгүүсүндөгү кыймылдуулук болуп эсептелет. *Мүчөгө айлануу* болсо, *сөз бирдиктеринин мүчөгө айланууга багыт алуусу натыйжасында мүчө болуп калган грамерлешүүнүн түрүн билдирүүчү атайын багыт* болуп эсептелет. Карама каршы процесс – *сөзгө айлануу* да грамерлешүүнүн астында жайгашат. Демек, *мүчөгө айлануу* термини *грамерлешүү “dibilgiselleşme”* катарында колдонуунун ордуна, анын астындагы термин катарында колдонулуусу туура. Андай колдонулбаган учурда, тилдеги кыймылдуулуктун же *грамерлешүүнүн* бир гана *мүчөгө айлануу* менен байланышы бар деген түшүнүк пайда болот да, калган кыймылдар сыртта калат.

Бирок, *Ходж* жана *Гивон* сыяктуу *ар бир мүчө сөзсүз сүйлөмдөн чыгат* деген пикирге *Сагынбаева* сыяктуу кошулбайбыз. Себеби, *-первер*; *-баз* сыяктуу парсы тилинен келген мүчөлөр мүчө бойдон киришет. *Мейе* айткандай аналогия жолу менен да пайда болот. Жана *азыркынын синтаксиси мурункунун морфологиясы* болушу мүмкүн. Себеби, тилде *сөзгө айлануу* процесси да бар. Мындан башка, *Ходж* жана *Гивондун* айтылып өткөн пикирлери – *байыркы тилдерде мүчө колдонулган эмес* деген пикирди даңазалайт. Бул теманын толук териштирилүүсү – бүт мүчөлөр сөздөрдөн чыкканбы? же башынан бери мүчөлөр жана сөздөр барбы? деген тил илимдик проблеманын чечилишине өбөлгө түзөт деп ойлойбуз. Мисалы, азыркы түрк тилдеринде *-лар* көптүк мүчөсү арбын колдонулат, ал эми, байыркы түркчөдө *-н, -з, -т, лар* колдонулганы маалым. Биз алгачкы үй-бүлө да сөз жана мүчөдөн түзүлгөн сүйлөмдөр аркылуу сүйлөшкөн деп ишенебиз. Себеби, *тил байланыштын каражаты болсо, ошол каражат мүчөгө жана мүчө көтөркөн семантикалык мааниге муктаж* деп ойлойбуз.

Туркия түркчөсүндө жүргүзүлгөн изилдөөлөрдөн терилген мисалдарда сөздөрдөн келип чыккан мүчөлөрдүн дээрлик көпчүлүгү уланды мүчөлөр жана алар, этиш жана атооч сөздөрдөн келип чыккан. Кээде бир сөздүн уланды мүчөгө да куранды мүчөгө да негиз боло алганын байкадык (*ок, са-* сөздөрү ж.б.).

Кызыктуу маселелердин бири – бул жардамчы этиштер; мисалы *yoket-* “*жогот*”- деген этиш сөздө *мүчөгө айлануу* бар дейбиз, бирок, *adam ol-* “*адам бол-*” этишинде толук мүчө катары эсептебейбиз. Бул жерде орфографиялык эрежелердин да мааниси чоң экенин байкоого болот. Демек, бир сөз айкашы жаңы грамматикалык мааниге ээ болгондо биргелешип жазылат да жардамчы этиш мүчөдөй көрүнө баштайт.

Түрк тилиндеги изилдөөлөргө карай ***толук мүчөгө айланган*** сөздөрдөн чыккан мүчөлөр –булар: *-Даш, -Ал, -л, -ДЫк, -ДУк, -арак, -эрек, -эт// -ат, -сА, -сАр, -ым/-им, -сын / -син, Ø(ол), -ыз, -сын, -син, -лар / -лер, -лан, -лен, -ла, -ле, Ø (эрмектин нөл формасы), -дир, -дирлер, -ёр, -АжАк, -гил, -лар, -мач, -лач*. Ал эми бул мүчөлөргө негиз болгон төл сөздөр: *ши, ол-, ок/өк, эт/-ат-, са-, бен, сен, ол, биз, сыз/сиз, олар, билен, эр-, тур-, ёры-, кил, аш*.

² Байыркы анаadolu түркчөсүндө үчүнчү жекелик жактагы *vardı* “бар эле” этиши жандооч катары колдонулган (Кагаса, 2022: 109-110).

Грамерлешүү өзгөчө батыш тил илиминде көп изилденген жана теориялык териштирилген темалардын бири. Бул темалар:

грамерлешүү жана тил илим теориясы,
методикалык темалар,
грамерлешүүнүн багыттары,
категория жана грамматикалык формалардын грамерлешүүсү,
башка тилдердеги грамерлешүүнүн бөлөк жактары (Can, 2016: 27).

Изилдөө жана теориялардын көбү батыш тил илиминин көз караштарын, эреже жана дүйнө таанымынын негизинде түзүлгөндүктөн, түрк тилдери үчүн атайын теориялык аныктамалар берип, кийин, грамерлешүүнүн тепкичтери, этаптары, деңгээли сыяктуу маселелер боюнча изилдөө жүргүзүү керек деген ойдобуз. Себеби, *грамерлешүү* термини *Мейе* аркылуу өндүрүлүшүндө политикалык кызыкчылыктардын да түрткү болгону айтылууда (Joseph, 2023). Мындан сырткары бул кубулуш түрк тилинин өз табиятына жараша, алардын эмгектерин да жокко чыгарбастан изилденүүсү, түрк тилинин батыш тилдеринен этимологиялык маанайы, таарыхы, дүйнө таанымы жана башка өзгөчөлүктөрү менен бөлөк болгону үчүн керектүү деп ойлойбуз.

Этикалык комитет баяны

Туркия түркчөсүндө грамерлешүү алкагындагы мүчөгө айлануу термини боюнча изилдөө жана мисалдар аттуу изилдөө ишин жазуу процессинде илимий эрежелер, этика эрежелери жана цитата эрежелери сакталган. Чогултулган маалыматтар бурмаланган эмес, изилдөө жарыялоо үчүн башка академиялык басылмаларга жөнөтүлгөн эмес. Документациялык анализ ыкмасы колдонулган үчүн этика боюнча комитеттин уруксаты шарт эмес.

АДАБИЯТТАР

- Alibekiroğlu, S. (2015). Ol-fiilin Türkiye Türkçesi standart dilindeki kullanımları. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 193-206.
- Aygümüş, Ş. (2023). *Kazak Türkçesinde art fiillerin dilbilgiselleşmesi* (Tez No: 848064) [Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Baran, B. (2023). *Tuva Türkçesinde dilbilgiselleşme* (Tez No: 834920) [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Can, M. (2016). *Dilbilgiselleşme ve eski Uygurca edatlar* (Tez No: 443560) [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Çetin, O. A. (2016). *Gramerleşme ve sözcükselleşme bağlamında eski Türk dilinde zarflar* (Tez No: 423559) [Doktora Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Çubukçuoğlu, M. (2019). *Türkçede dilbilgiselleştirme: Bilişsel dilbilgisi çerçevesinde bir inceleme* (Tez No: 592547) [Yüksek Lisans, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

- Demirci, K. (2008). Dilbilgiselleşme üzerine bir inceleme. *Bilig*, 45, 131-146. https://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/kerim_demirci_dilbilgisellesme_uzerine.pdf
- Dilaçar, A. (1971). Gramer: Tanımı, adı, kapsamı, türleri, yöntemi, eğitimdeki yeri ve tarihçesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 19, 83-145.
- Ercilasun, A. B. (2012). -Maç/-meç eki üzerine. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 21(0), 83-88.
- Gökçe, H. (2010). Başkurt Türkçesinde gramatikalleşme örnekleri üzerine. *Türkoloji Dergisi*, 17(1), 83-104. https://doi.org/10.1501/Trkol_0000000178
- Göktürk, N. (2022). *Türkçede gramerleşme: Gramerleşmiş zarf-fiiller* (Tez No: 752842) [Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Güzel, S. (2020). Çuvaşça kay- “gitmek” fiilinin dilbilgisel ve sözlüksel kullanımları üzerine. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 10(17), 279-297.
- İlhan, N. (2009). Türkçede ek+kök / kök+ek kaynaşmasıyla ortaya çıkan ekler. *Journal of Turkish Studies*, 4(8), 1535-1557. <http://dx.doi.org/10.7827/turkishstudies.1008>
- İlhan, N. (2019). Türkçede kelimelerin ekleşmesiyle ortaya çıkan ekler. *The Journal Of Academic Social Science Studies*, 75, 149-162. https://jasstudies.com/?mod=makale_tr_ozet&makale_id=29128
- Joseph, J. E. (2023). Grammaticalization and the emotional evolution of Antoine Meillet, James Mcelvenny (Ed.), *The limits of structuralism: Forgotten Texts in the history of modern linguistics* (Oxford, 2023; Çevrimiçi Baskı, Oxford Academic, 20 Nisan 2023), <https://doi.org/10.1093/oso/9780192849045> Erişim Tarihi 10 Ocak 2025.
- Karaca, H. (2021). En az çaba yasasının dil alanlarında işleyişi. *Turkish Studies - Language*, 16(1), 359-370. <https://dx.doi.org/10.47845/turkishstudies.49272>
- Karaca, M. M. (2022). Eski Anadolu Türkçesinde görülen bir dilbilgiselleşme örneği: “vardı” *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 10(30) 105-111. <https://doi.org/10.12992/turuk1245>
- Keskin, E. G. (2019). Kırgız Türkçesinde gramerleşme ve sözcükleşme örneği olarak emiş~ imiş~ mış~ miş~ biçimleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (Teke) Dergisi*, (8)2, 770-789. <http://dx.doi.org/10.7884/teke.4457>
- Korkmaz, Z. (1995). *Türk dili üzerine araştırmalar I*, Ankara: Tdk Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). Türkçede ok/ök pekiştirme (intensivum) edatı üzerine, Türk dili üzerine araştırmalar. Birinci Cilt, Ankara: TDK Yayınları.
- Özalan, U. (2015). Bildirme ek(ler)i olarak verilen unsurların türk dilinin ekleşme dizisindeki yeri. *Türük Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(5), 67-74. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turuk/issue/27062/515901>
- Saginbayeva, B. (2022). Sözdördün evolitsiyası: Türk zhana Kırgız tilderinin misalında. *Nauka Obrazovanie Texnika*, 75(3), 89-97. https://doi.org/10.54834/16945220_2022_3_89
- Salan, E. (2014). Türkçede bir gramerleşme örneği: -soñ < soñ. *Dil Araştırmaları*, 14(14), 97-117.
- Şeker, E. (2023). Bol’ fiilinden ‘-II’ biçim birimine Türkçe edilgen çatı biçim biriminin dilbilgiselleşme süreci. *Eren Dergisi*, 2(2), <https://dergipark.org.tr/tr/pub/eren>
- Tamir, N., & Ercilasun, A. B. (2020). Çağataycadan Özbekçeye gramerleşme (tur- ve yat-yardımcı fiillerinde). *Dil Araştırmaları*, 14(26), 37-51. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dilarastirmalari/issue/60263/877273>

-
- Temiz, D. N. (2024). Ekleşen bir son çekim edatı: tapa>+dıva/ +duva. *Gazi Türkiyat*, 34, 241-256. <https://dergipark.org.tr/en/pub/gaziturkiyat/issue/85775/1275065>
- Türk, V. (2014). İsimden fiil yapan -al-/-el-;-l-ve-ar-/-er-;-r- eklerinin kökeni. *İlmi Araştırmalar*, 21, 183-191. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/73572>
- Yetkin, B. (2005). *Türkiye Türkçesiyle yazılan makalelerdeki etimolojiler* (Tez No: 159361) [Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
-